

**ԳՐԱԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՂԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Մշակութային դարավոր պատմություն ունեցող հայ ժողովուրդն առանձնահատուկ վերաբերմունք է դրսևորել գրադարանային գործի հանդեպ: XIX դարի սկզբներին Չայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող մատենադարանների կողքին, աշխարհիկ գործիչները ևս ստեղծեցին գրադարաններ, որոնց զրքային հավաքածուներն աստիճանաբար համալրվում և հարստացնում էին: Արդեն XX դարի սկզբին հայ իրականության մեջ գործում էին բազմաթիվ գրադարան-ընթերցարաններ, որոնք նպաստում էին պատմական ճակատագրի բերումով երկփեղկված հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության և կուլտուր-կրթական մակարդակի բարձրացմանը: Դժբախտաբար, առաջին աշխարհամարտի հետևանքով գրադարանային գործը հետագա զարգացում չունեցավ: Գրադարանների մեծ մասը փակվեց:

1918թ. մայիսին Չայաստանի հանրապետության հռչակումը պայմաններ ստեղծեց ազգային մշակույթի զարթոնքի համար:

Չայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարությունը վարչապետ Դովի. Քաջազնունու գլխավորությամբ հարկադրված էր գործել մղձավանջային իրողության մեջ: Երկիրը գտնվում էր տնտեսական փլուզման, պարենային սուր ճգնաժամի, գաղթականության հոծ զանգվածների առկայության պայմաններում: Այդպիսի իրավիճակում մշակութային, կրթական հարցերը դիտում էին երկրորդական. «Դա խոշոր ու այժմեական պետական գործ չէ համարվում», - նշում էր Դովի. Քաջազնունին¹:

Նորաստեղծ իշխանությունը տվյալ ասպարեզում ապավինում էր դարավոր մշակութային պատմական արժատներ ունեցող ժողովրդի ստեղծագործական ուժին և ոգուն:

1918թ. ինչպես մշակութային բոլոր հիմնարկները, գրադանները ևս գտնվում էին քայքայման եզրին: Միայն հասարակական լայն խավերի աջակցության շնորհիվ հնարավոր էր վերաբացել նախկինում գործող գրադարանները և հիմնել նորերը: Քաղաքային գործադիր խորհուրդների ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ 1919 թ. ընթացքում վերաբացվեցին Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Նոր Բայազետի քաղաքային գրադարանները: Գրադարանային համակարգի ստեղծման գործում իրենց ներդրումն ունեցան հանրապետությունում գործող հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները: Հատկապես այդ գործում զգալի դեր խաղաց Չայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունը, որի ջանքերի շնորհիվ 1919 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին Երևանում բացվեցին «Ազատության լույս» և «Ախպեր-Ռաֆայելյան» գրադարան-ընթերցարանները: Այս գրադարաններն ունեին հայերեն և օտար լեզուներով գրքերի հարուստ հավաքածուներ: Ընթերցողների մեծ մասն արևմտահայ գաղթական մտավորականությունն էր: Հետագայում բացվում են Չայ օրիորդաց կոմիտեի «Ռոստոմի» և Սարիղամիշի գավառային կոմիտեի «Միխո» գրա-

¹ Չանգ, 14 օգոստոսի, 1918թ., N 45:

դարանները: Հայ մեծանուն բանաստեղծ Յովի. Թումանյանի անվամբ գրադարան է ստեղծվում նրա ծննդավայրում՝ Դսեղ գյուղում, որի գրքային հավաքածուն համալրելու նպատակով գյուղացիությունը հանգանակություն է կատարում¹:

Վերաբացվում են նաև դպրոցական գրադարանները: Բավականին հարուստ գրադարաններ ունեին Երևանի ուսուցչական սեմինարիան, արական գիմնազիան, Գայանյան, թեմական դպրոցները²: Գավառային ինքնավարությունների տարրական դպրոցների մեծ մասում գործում էին փոքրիկ գրադարաններ:

1920 թ. սկզբին հանրապետության տարածքում սկսեց գործել մի քանի գերատեսչական գրադարան՝ խորհրդարանի, արտաքին գործերի, աշխատանքի նախարարությունների և այլն³:

Գրադարաններին կից մեծ մասամբ գործում էին ընթերցարաններ, որոնք ոչ միայն բավարարում էին ժողովրդի ընթերցասիրության պահանջը, այլև օգտագործում էին որպես հասարակական-քաղաքական տարբեր միջոցառումների անցկացման օջախ:

Բնակչության կուլտուր-կրթական մակարդակի բարձրացման գործը նոր հիմքերի վրա դնելու նպատակով 1920 թ. մայիսին նախարարների խորհուրդն ընդունեց օրենք՝ քաղաքներում և գավառներում Աշխատանքային կոմիսարիատներին կից աշխատավորական գրադարան-ընթերցարաններ հիմնելու մասին: Աշխատանքի նախարարությանն այդ նպատակով հատկացվեց 1 մլն. ռուբլի վարկ⁴:

Այսպիսով, կարելի է նշել, որ 1920 թ. աշնանը հանրապետությունում վերականգնվել էր նախկինում գործող գրադարանային համակարգը, ինչպես նաև հիմնվել էին նոր գրադարաններ: Չնայած որոշ քանակական աճին, դեռևս սակավաթիվ էին հարուստ գրքային հավաքածու ունեցող գրադարանները:

Գրադարանային համակարգի ստեղծման ուղղությամբ հատկապես եռանդուն գործունեություն էին ծավալել տարբեր համակարգերում Հանրային կրթության և արվեստի /ԴԿԱՆ/ նախարարության նախարարներ Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ն. Աղբալյանը և ուրիշներ, որոնց օրոք մշակվեցին և ընդունվեցին մի շարք կարևոր օրենքներ, ֆինանսական օժանդակություն ցույց տրվեց գրադարաններին:

Հանրապետության մշակութային կյանքում կարևոր երևույթ էր հանրային գրադարանի հիմնադրումը: 1919 թ. փետրվարին նախարարների խորհուրդը հավանություն է տալիս ՀԿՆ նախարար Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյանի առաջարկությամբ՝ հանրային գրադարան հիմնելու մասին⁵:

Հայ մտավորականության նշանավոր ներկայացուցիչները վաղուց էին երազում մայր հայրենիքում ունենալ ազգային գրադարան: Ուշագրավ է, որ դեռևս 1918 թ. նոյեմբերին «Աղբյուր» և «Տարազ» հանդեսների խմբագիր Տիգրան Նազարյանը դիմել էր նախարարին՝ ցանկություն հայտնելով իր տոհմական հարուստ գրադարանը նվիրել ապագա ազգային գրադարանին: «Իմ բոլոր արժեքավոր գույքը, գրել է նա, նվեր սրբազան հայրենիքի լուսավորության գործին»⁶: Հայ մտավորականության մեկ

¹ Աշխատավոր, 15 մայիսի, 1919թ., N 20, Աշխատանք, 20 մայիսի, 1919թ., N 22:

² Երկանյան Վ., Հայկական մշակույթը 1800-1917թթ., Երևան, 1982, էջ 77:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 66, ք. 59: Ժողովուրդ, 7 փետրվարի, 1920թ., N 26:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 168, ք. 1:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 57, ք. 139:

⁶ Նույն տեղում, գ. 26, ք. 7:

այլ ներկայացուցիչ «Գեղարվեստ» հանդեսի խմբագիր Գարեգին Լևոնյանը զեկուցագիր է հղում հանրային կրթության նախարար Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյանին, ուր հիմնավորում էր Հայաստանի մատենադարանի /գրադարանի/ կազմակերպման անհրաժեշտությունը, ներկայացնում աշխատանքային ծրագիր և նախահաշիվ: «Հայ պետականության ստեղծման դժվարին գործը հրամայականորեն պահանջ է առաջացնում պետության կենտրոնում ունենալ անհրաժեշտ գրքերի մի հավաքածու, եթե Հայաստանում համալսարան է բացվելու /որը միանգամայն կասկածից դուրս է/, ապա այդ համալսարանից ոչ շատ հեռու պետք է հիմնվի մի անկախ հարուստ և ճոխ ազգային մատենադարան», - գրում է Գ. Լևոնյանը¹:

1919 թ. հուլիսի 4-ին նախարարների խորհուրդն օրենք ընդունեց պետական հանրային մատենադարան հիմնելու մասին: Հաստատվեց գրադարանի հաստիքային ցուցակը և շուրջ 100 հազ. ռուբլի հատկացվեց արժեքավոր և հազվագյուտ գրքերի գնման համար: Գրադարանի վերատեսուչ նշանակվեց մանկավարժ և բանասեր Ստեփան Կանայանը²: Նա եռանդուն գործունեություն ծավալեց գրադարանի և պետական այլ հիմնարկների համար անհրաժեշտ գրականության հայթհայթման ուղղությամբ: Հանրային կրթության անունից կոչ հղվեց համայն հայությանը նվիրատվություններ կատարել գրադարանային ֆոնդերի ստեղծման համար³: Արտերկրում գտնվող Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին հանձնարարվեց կազմակերպել գրքերի նվիրատվության գործը: «Ձեր կողմերի հայաշատ վայրերում գտնվող ականավոր և ազդեցիկ անձերի հանձնարարեք, որ հորդոր կարդան իրենց շրջանի հայերին գրքեր, ծեռագրեր, լրագրական ժողովածուներ, հնություններ և նման իրեր նիրաբերելու մեր մատենադարանին», - ասված է «Կոչում»⁴:

1920թ. մարտին Հայաստանի խորհրդարանը հաստատում է Հանրային գրադարանի կանոնադրությունը: Այն բաղկացած էր 14 կետից: Կանոնադրության մեջ նշվում էր. «Հայաստանի պետական հանրային գրադարանը հիմնվում է պետության մեջ գիտական գործունեության զարգացման և հատկապես Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի հին ու նոր ժողովուրդների բազմակողմանի ուսումնասիրությանը նպաստելու համար»⁵:

Գրադարանը պահվում էր պետության միջոցներով և մասնավոր նվիրաբերություններով: Գրադարանն ստանում էր նրեք օրինակ բոլոր հրատարակչություններից, որ լույս էին տեսնում Հայաստանում⁶: Գրադարանի գործունեությունը ղեկավարելու նպատակով ստեղծվում էր խորհուրդ, որի կազմում էին Պետական համալսարանի, ազգագրական-մարդաբանական թանգարանի ներկայացուցիչները, գրադարանապետը և նրա ավագ օգնականը⁷:

Արդեն 1920 թ. ամռանը Ստ. Կանայանի ջանքերով Թիֆլիսում կենտրոնացվել էր 20.000 կտոր գիրք: Գրադարանի համար գնվել էր Ն. Արդության-Երկայնաբա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 57, թ. 139:

³ Հառաջ, 11 հունիսի, 1919, N 31:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 26, թ. 5:

⁵ Նույն տեղում, գ. 26, թ. 134:

⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 26, թ. 5:

⁷ Նույն տեղում, գ. 26, թ. 134:

⁸ Հայաստանի հանրապետության օրենքների հավաքածու, 10 ապրիլի, 1920 թ., N 6:

զուկի հարուստ և արժեքավոր գրադարանը, որը բաղկացած էր 10.000 կտոր գրքից¹: Այդ հարուստ գրքային հավաքածուն ընդգրկում էր նվիրատվություններ՝ գրականագետներ Մ. Բերբերյանի, Տ. Նազարյանի, գրող Մուրացանի և այլոց գրադարանները: Փարիզում Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանի կողմից ուղարկվել էր 5000 ֆրանկ արժողությամբ եվրոպական լեզուներով գրականություն²: Գրքերի հավաքածուներ էին ուղարկվել Կ.Պոլսից: Կովկասի հայոց բարեգործական և Հայոց ազգագրական ընկերություններն իրենց գրադարանների մի մասը նվիրել էին Հայաստանին:

Գրադարանային ֆոնդերի ստեղծման գործում իրենց ներդրումն ունեցան Մայիսյան եղբայրների կողմից վարձակալած գրախանութը Թիֆլիսում և Կ.Պոլսում գտնվող «Կիլիկիա» գրատունը, որոնք գնում էին մասնագիտական գրականություն հանրապետության համար³:

Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև մրցակցություն էր սկսվել գրքերի ձեռքբերման համար: 1920 թ. մարտին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը տեղեկացնում էր ՀԿԱՆ նախարարին, որ Ադրբեջանի վարչապետ Ուսուբբեկովը թույլ չի տալիս Հայաստան տեղափոխել Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանը, քանի որ դա քաղաքի միակ հարուստ գրադարանն էր, որից օգտվում էին ամբողջ բնակչությունը, առանց ազգային խտրականության: Ադրբեջանի կառավարությունը համաձայնվում է միայն անհատական գրադարանների տեղափոխմանը⁴: Վրաստանի կառավարությունն իր հերթին բազմաթիվ արգելքներ էր հարուցում Հանրային մատենադարանի գրքային հավաքածուն և զույլը Թիֆլիսից Հայաստան տեղափոխելու հարցում: Միայն 1921 թ., երբ հաստատվել էին խորհրդային կարգեր երկու հանրապետություններում, հնարավոր եղավ տեղափոխել արժեքավոր գրքային հավաքածուն:

Այդպիսով, իր գոյության երկու և կես տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունում զգալի աշխատանք կատարվեց գրադարանային համակարգի ստեղծման գործում: Դրվեց Հանրային պետական գրադարանի հիմքը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, ք. 48, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 12:

² Ժողովուրդ, 9 մայիսի, 1919 թ., N 49, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 12:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, ք. 14, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 183:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 16-17: